

Važnost jednakosti pred zakonom i komunikacijske revolucije u procesu oblikovanja modernih europskih nacija

U radu autor sažeto ukazuje na važnost jednakosti pred zakonom i komunikacijske revolucije kao dviju osnovnih postavki koje se mogu primijeniti na nastanak bilo koje europske nacije i koje ujedno odgovaraju na pitanje zašto moderna nacija kao masovna činjenica nije mogla nastati prije 19. stoljeća. Tada su moderne nacije nastale kao umrežene zajednice svih pripadnika jednoga naroda iz svih društvenih slojeva i svih krajeva u kojima oni žive. Kao što je pritom načelo jednakosti pred zakonom omogućilo masovnu vertikalnu prohodnost i umrežavanje ljudi iz različitih društvenih slojeva, tako je i svladavanje većih prostornih udaljenosti u kraćem vremenu omogućilo pouzdanije horizontalno umrežavanje etničkih srodnika iz različitih sredina.

Ključne riječi: nacija, jednakost, društvo, modernizacija, komunikacija, integracija

Devetnaesto je stoljeće bilo vrijeme širenja ideja slobode i jednakosti, ali i vrijeme u kojem su se postupno oblikovale moderne nacije u Europi i izvan nje. Za razliku od predmodernih naroda i etničkih zajednica obilježenih lokalnim ili pokrajinskim osjećajem pripadnosti s labavim unutarnjim zajedništvom i slabom prostornom povezanošću, moderne su nacije nastale kao znatno umreženije zajednice *svih* pripadnika jednoga naroda iz *svih* društvenih slojeva i *svih* krajeva u kojima oni žive, povezanih nekim zajedničkim osobinama (zajednički standardni jezik, odgovarajući teritorijalni okvir, tradicijska baština, gospodarski i kulturni život, konfesionalne afilijacije, psihička konstitucija, mentalitetske istobitnosti i dr.). Učinak složenog i slojevitog procesa oblikovanja modernih nacija, koji je poslije 1848. značajno promijenio sliku Europe i svijeta, u različitim je sredinama bio različit. Ponegdje je on vodio prema prerastanju starih seniorsko-vazalnih saveza vladara i podanika u nacionalne države, ponegdje prema raspadanju višenarodnih „univerzalnih“ imperijalnih tvorevina i stvaranju partikularnih nacionalnih država, a ponegdje prema privremenom ili trajnom okupljanju pojedinih naroda u nove složene zajednice.

O nastanku modernih nacija i razvoju nacionalizma u Europi i izvan nje postoje brojne teorije. Većina teoretičara razlikuje pet temeljnih paradigmi: primordijalizam, perenijalizam, etnosimbolizam, modernizam i postmodernizam. Primordijalisti su bili uvjereni da je nacija kakvu danas poznajemo vječna i nepromjenjiva kategorija

koja postoji oduvijek i zauvijek. Autori poput Clifforda Geertza i Pierrea L. van den Berghea temeljili su svoja shvaćanja na prvobitnim vezama i snazi srodstva među ljudima. Perenijalisti su moderne nacije izvodili „iz temeljnih etničkih spona, a ne iz procesa modernizacije“, kako primjećuje Anthony D. Smith,¹ dok su etnosimbolisti okvir nastanka nacija tražili u mitsko-simboličkom nasljeđu etničkih identiteta. Nasuprot tim shvaćanjima, modernisti ustrajavaju u tvrdnji da je nacija kakvu danas poznajemo proizvod ili konstrukt modernog doba, naime 19. i 20. stoljeća. Zaokret prema modernizmu inicirao je Anthony D. Smith svojim tumačenjem o etničkim korijenima modernih nacija. Poslije je Ernest Gellner tvrdio da je nacija politički „izumljena zajednica“, Benedict Anderson pisao da je ona „zamišljena zajednica“, Eric Hobsbawm naglašavao da je to „izumljena tradicija“, a Immanuel Wallerstein i Etienne Balibar tumačili da je riječ o „zajednici prividno pomirenih proturječja“. Karakteristična je Andersonova misao da je nacija zamišljena zajednica „zato što pripadnici čak i najmanje nacije nikad neće upoznati većinu drugih pripadnika svoje nacije, pa čak ni čuti o njima, no ipak u mislima svakog od njih živi slika njihovog zajedništva“.² Postmodernisti se, pak, u svojim teorijskim pristupima naciji i nacionalizmu kreću od „dekonstrukcije nacionalnog do konstrukcije postnacionalnog“, kako to formulira Vjeran Katunarić.³ Tako npr. Floya Anthias i Nira Yuval-Davis upozoravaju na „mušku konstrukciju nacije“, Rogers Brubaker doživljava naciju kao „kategoriju prakse“, David Miller u nacionalnom vidi „zaštitu kulture“, itd.

Razmjerno dobar kritički pregled teorija nacija i nacionalizma pružaju danas priručnici *Sporna zajednica* iz pera Vjerana Katunarića i *Nacionalizam i modernizam* autora Anthonyja D. Smitha. Razmatrajući društvene preduvjete i posebna svojstva oblikovanja malih europskih nacija, uključujući i analizu socijalnog sastava patriotskih skupina kao nositelja nacionalne agitacije kod pojedinih naroda (Norvežani, Česi, Finci, Estonci, Litvanci, Slovaci, Flamanci i Danci u Schleswigu), češki povjesničar Miroslav Hroch razvio je poznati model nacionalne integracije s dvije etape (tijekom razvoja kapitalizma ili u uvjetima oblikovanog kapitalizma), tri faze (A = misaono djelovanje uske preporodne elite, B = nacionalna agitacija i C = omasovljenje nacionalnog pokreta) i četiri tipa (integracijski, zakašnjeli, ustanički i dezintegracijski).⁴ Različitim aspektima fenomena nacije i nacionalizma bavili su se i hrvatski povjesničari, npr. Nikša Stančić i Petar Korunić. Sintetizirajući rezultate svojih promišljanja u knjizi *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Nikša Stančić razlikuje građanski ili politički nacionalizam s jedne i etnonacionalizam s druge strane, odnosno zapadnoeuropski model „od države prema naciji“ i srednjoeuropski put „od nacije

1 Anthony D. Smith, *Nacionalizam i modernizam. Kritički pregled suvremenih teorija nacija i nacionalizma* (Zagreb: Fakultet političkih znanosti, 2003), 228.

2 Benedict Anderson, *Nacija: zamišljena zajednica. Razmatranja o porijeklu i širenju nacionalizma* (Zagreb: Školska knjiga, 1990), 17.

3 Vjeran Katunarić, *Sporna zajednica. Novije teorije o naciji i nacionalizmu* (Zagreb: Naklada Jesenski i Turk i Hrvatsko sociološko društvo, 2003), 265.

4 Miroslav Hroch, *Društveni preduvjeti nacionalnih preporoda u Europi. Komparativna analiza društvenog sastava patriotskih grupa malih europskih nacija* (Zagreb: Srednja Europa, 2006), 56-62.

prema državi“, izdvajajući mađarski i hrvatski slučaj u kojem je došlo do susreta povijesne države i moderne nacije. On prati etnicitet na hrvatskom prostoru u 19. i 20. stoljeću u rasponu od prvobitne „etničke zajednice“ preko „plemičkog naroda“ (*natio croatica*) i „pokrajinskih partikularizama“ do moderne „hrvatske nacije“.⁵ Zaokupljen fenomenom (nacionalnog) identiteta, Petar Korunić u knjizi *Rasprava o izgradnji moderne hrvatske nacije* nijansirano vrednuje više tipova društvenih i nacionalnih identiteta u Hrvatskoj u 19. stoljeću: a) „hrvatski nacionalni identitet“, b) „hrvatski narodni i/ili nacionalni identitet“, c) „identitet patriotizma: patriotizam kao identitet“, d) „individualni, grupni i kolektivni identiteti“, e) „identitet interesnih grupa i elite“, f) „višeetnički identiteti u Hrvatskoj“, g) „identitet vjere i vjerskih zajednica“, h) „identitet slavenstva: slavenstvo kao identitet“, i) „identitet kulture: kultura kao identitet“ i j) „identitet ‘drugoga’ u Hrvatskoj“.⁶

Brojne teorije o nastanku modernih nacija daju uglavnom parcijalna objašnjenja, pri čemu obično izostaje pokušaj osmišljavanja okvirnog zajedničkog nazivnika koji bi se mogao priručno koristiti za jednostavnije razumijevanje toga zamršenog fenomena na svim razinama obrazovanja. Tako je, primjerice, Hrochov model solidno primjenjiv na oblikovanje moderne hrvatske nacije u stoljetnom hodu od misaonog djelovanja uske preporodne elite oko Ljudevita Gaja preko nacionalne agitacije u doba Josipa Jurja Strossmayera i Ante Starčevića do masovnog seljačkog pokreta pod vodstvom Stjepana Radića, ali on teško može poslužiti kao objašnjenje nastanka pojedinih drugih europskih nacija, posebno zapadnoeuropskih. Ipak se u povijesnom razvitku Europe u 19. stoljeću prepoznaju dvije osnovne postavke koje se mogu primijeniti na nastanak bilo koje europske nacije i koje ujedno odgovaraju na pitanje zašto moderna nacija kao masovna činjenica nije mogla nastati prije 19. stoljeća. To su: jednakost pred zakonom i komunikacijska revolucija.

Predmoderna društva kao staleška društva, obilježena pravno zadanom stratifikacijom koja se legitimirala prema božanskoj milosti, poznavala su sustav prava i sloboda u pluralu.⁷ Položaj pojedinca u tim društvima bio je uglavnom pripisan podrijetlom ili rođenjem i uvelike predodređen pripadnošću određenoj društvenoj skupini ili partikularnoj zajednici (statusnoj, teritorijalnoj, vjerskoj i dr.). Svaka je takva skupina ili zajednica imala vlastita prava i slobode, a ona se nisu morala podudarati s pravima i slobodama drugih skupina ili zajednica. Osim toga, plemić je u feudalizmu, i kad bi osiromašio, zadržavao niz komparativnih prednosti pred seljacom i u slučaju kada bi se ovaj bio imućan, a da bi netko neplemenit uopće postao plemić nije mu bio dovoljan samo novac jer su tadašnji staleži bili više pravne nego ekonomske asocijacije. Svatko je od početka do kraja svoga života, „od kolijevke pa do groba“, znao svoju ulogu u društvu u kojem je kolektivitet bio nadređen pojedincu i malo je mogao učiniti da je promijeni, iako se i u predmodernim društvima do

5 Nikša Stančić, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću* (Zagreb: Barbat, 2002), 69-149.

6 Petar Korunić, *Rasprava o izgradnji moderne hrvatske nacije. Nacija i nacionalni identitet* (Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2006), 332-367.

7 Fernand Braudel, *Civilizacije kroz povijest* (Zagreb: Globus, 1990), 278-290.

nekoj više ili manje elitnog položaja u društvenoj nomenklaturi moglo doći i prema zaslugi. Tek u modernom građanskom društvu, obilježenoj egalitarnom slojevitošću i standardiziranom slobodom u singularu, ljudi su prvi put postali jednaki pred zakonom. Istodobno je samo društvo postalo znatno slobodnije, otvorenije, pokretljivije, složenije i raznolikije. Sve su manje vrijedile razlike prema podrijetlu i rođenju, a sve više su do izražaja dolazile razlike prema vrsti zanimanja i imovinskom stanju. Položaj pojedinca u građanskom društvu više nije bio predodređen rođenjem ili pripadnošću određenoj društvenoj skupini, nego je u mnogo većoj mjeri postao rezultat osobnih sposobnosti, znanja, upornosti ili izbora. Time nisu nestale brojne razlike među ljudima kao živim bićima, ali je načelo jednakosti pred zakonom anuliralo pravno zadanu stratifikaciju i omogućilo jaču prohodnost kroz društvene slojeve, što nije ostalo bez vidljiva učinka na pouzdanije vertikalno umrežavanje svih pripadnika jednog naroda u naciju kao zajednicu novoga tipa.

Istodobno su najveći dio Europe i Sjeverna Amerika na valu modernizacijskih promjena izrasli u komunikacijski prostor u kojem su granice za ideje, ljude i robu postale bitno prohodnije nego što je to bio slučaj ikada prije. Parobrodi su plovili brže od jedrenjaka i brodova na vesla, a vlakovi vozili brže od kočija i zaprežnih kola. To je revolucioniralo uvriježene predodžbe o prostoru i vremenu, zbog čega je svijet 1884. prvi put podijeljen na vremenske zone. "Zagrebcani moći će u jutro još kod kuće svoju kavu piti pa će u Beču u 9 sati večerati", pisale su *Narodne novine* u povodu dolaska prvog vlaka u Zagreb 1. listopada 1862.⁸ Ranije to nije bilo moguće jer je, primjerice, samo za vožnju kočijom iz Karlovca preko Jaske (Jastrebarsko) u Zagreb bio potreban „cijeli jedan dan“, kako je u svojim mladenačkim uspomenama posvjedočio Imbro Ignjatijević Tkalac.⁹ Snažnije gospodarske sredine, izrasle kumulativnim učinkom industrijalizacije i urbanizacije, pridonosile su na svoj način oblikovanju modernih nacija, a važan je bio i sve izravniji kontakt svakog građanina sa državom, bilo plaćanjem poreza ili izborom parlamentarnih zastupnika odnosno poboljšanom školskom izobrazbom koja je u zapadnoj i srednjoj Europi već oko sredine 19. stoljeća značajno smanjila stope ranije masovno rasprostranjene nepismenosti. Istodobno su savršenija pomagala i naprednije komunikacije zahtijevali veća znanja i umijeća pa se opismenjavanje nametnulo kao civilizacijska nužnost, a omasovljenje nacionalnih pokreta bilo bi ionako teško zamislivo bez širokih mogućnosti koje su pružale moderne komunikacije od željeznice i parobroda do telegrafa i telefona s jedne i sredstva informiranja poput novina kao osnovnog medija u 19. stoljeću s druge strane.

Širenje jednakosti među ljudima pred zakonom u građanskom društvu, novi izvori energije i brojni tehnički pronalasci u proizvodnji i prometu u 19. stoljeću korjenito su promijenili prilike u svijetu i odnose među ljudima. Postalo je opće mjesto da je riječ o najtemeljitoj promjeni u povijesti ljudskog roda od početka

8 *Narodne novine*, 76/XXVIII, Zagreb, 1. listopada 1862.

9 Imbro Ignjatijević Tkalac, *Uspomene iz Hrvatske* (Zagreb: Matica hrvatska, 1945), 103.

poljodjelstva i prihvaćanja sjedilačkog načina života u neolitiku, a pretpostavlja se da je tome na svoj način pridonijelo i uravnoteženje klime poslije razdoblja srednjega vijeka koji je bio topliji od prosjeka za 20. stoljeće i ranoga novoga vijeka koji je bio hladniji od prosjeka za 20. stoljeće, zbog čega se osobito 17. stoljeće nerijetko naziva „malim ledenim dobom“.¹⁰ Stanovite istraživačke projekcije pokazuju da su temperaturne oscilacije s pozitivnim i negativnim predznakom u posljednja tri stoljeća znatno manje u odnosu na one u srednjem i ranom novom vijeku, a to bi u načelu moglo odgovarati nastanku modernog i suvremenog svijeta koji se toliko razlikuje od svijeta iz prethodnih epoha ljudske povijesti. Dinamične modernizacijske preobrazbe u 19. stoljeću, koje su ljude iz svih društvenih slojeva i različitih krajeva upućivale jedna na druge mnogo više i učestalije nego što je to bio slučaj ikada prije u prošlosti ljudskog roda, stvarale su u isto vrijeme pretpostavke za pouzdaniju (masovniju i bržu) komunikaciju i čvršće međusobno povezivanje ljudi jednakih pred zakonom, a time i za njihovo veće uzajamno zblizavanje, neovisno o postojećim društvenim razlikama i državnim ili pokrajinskim granicama. Postupno je jačala svijest o nacionalnom zajedništvu i cjelovitosti pojedinih naroda, a time i svijest o njihovoj različitosti od pripadnika drugih nacija (tzv. nacionalna svijest, ali ne kao pretpostavka za izgradnju nacije, kako se ponekad misli, nego kao popratna pojava procesa nastanka moderne nacije). Standardni nacionalni jezici potisnuli su lokalna ili pokrajinska narječja, savez podanika zamijenjen je savezom državljana, lokalni ili pokrajinski osjećaj pripadnosti prerastao je u nacionalni, različiti identiteti dali su prednost nacionalnom identitetu, a odanost naciji stekla je prednost pred ostalim odanostima.

Budući da su se nacionalno-integracijski i modernizacijski procesi u 19. stoljeću međusobno prožimali i uzajamno uvjetovali, izgradnja modernih nacija kao zajednica novog tipa odvijala se u interaktivnom kontekstu modernizacije i transformacije društva i životnih uvjeta stanovništva u vrijeme stvaranja građanskog društva i modernih društveno-ekonomskih odnosa u Europi i svijetu. Iako su različiti europski narodi postojali i u ranijim razdobljima ljudske povijesti, oni nisu mogli postati nacije u suvremenom smislu jer u prošlosti nisu postojale odgovarajuće pretpostavke za to (neovisno o tome što je već tada moguće na određenoj razini naslutiti određeno narodno zajedništvo bez kojega bi zacijelo bilo znatno otežanije kasnije konstituiranje modernih nacija). Tek u 19. stoljeću, kada je oblikovanje modernog svijeta bilo u punome zamahu, moglo je doći i do pojave nacija kakve postoje danas. Taj se proces u različitim sredinama manifestirao na različite načine i u njemu su ponegdje zapaženu ulogu odigrali i romantičarski intelektualci koji su poticali preporodna „buđenja“ svojih naroda, ali njihovi uspjesi ne bi bili mogući da nije bilo ostalih preduvjeta potrebnih za trajnije zaživljavanje nacije kao zajednice novoga tipa. Pojam „nacija“ postojao je i u srednjem vijeku, ali je tada imao sasvim drugo značenje i odnosio se samo na pojedine tradicionalne zajednice i skupine. U banskoj Hrvatskoj je tako izričaj „natio croatica“ sve do 1848. označavao isključivo hrvatsko plemstvo, dakle

10 Ray Bradley, „1000 Years of Climate Change“, *Science* 288 (2000), 1353-1354.

izrazito manjinsku društvenu skupinu, a nipošto cijeli narod kao što je to slučaj danas. A da bi neki pojam prerastao iz ekskluzivne u masovnu oznaku, morale su se dogoditi uistinu velike promjene koje su omogućile takvu strukturnu transformaciju.

Time na kraju dolazimo do neke vrste, slikovito kazano, vertikalno-horizalnog križa, ključnog u oblikovanju modernih europskih nacija: kao što je načelo jednakosti pred zakonom omogućilo masovnije vertikalnu prohodnost i umrežavanje ljudi iz različitih društvenih slojeva, tako je i svladavanje većih prostornih udaljenosti u kraćem vremenu omogućilo pouzdanije horizontalno umrežavanje etničkih srodnika iz različitih sredina. Ako je moderna nacija zajednica *svih* pripadnika jednoga naroda iz *svih* društvenih slojeva i *svih* krajeva u kojima oni žive, a čini se da jest, onda je njezino oblikovanje u tome smislu teško zamislivo bez takva dvostrukog umrežavanja.

SUMMARY

The importance of equality according to the law and communication's revolution in the process of forming modern European nations

In the paper the author concisely emphasises the importance of equality according to the law and the communication's revolution as two basic precepts which can be applied in the emergence of any European nation and which at the same time correspond to the question of why a modern nation as a mass of facts was not able to come into existence before the 19th century. At that time modern nations emerged as networked communities of all the members of one people from all social layers and all the regions in which they lived. So at the same time the principle of equality according to the law enabled mass vertical mobility and networking between people of various social layers, and so the conquest of larger distant areas over shorter periods enabled the security of horizontal networking of ethnic relatives from various environments.